

брили і з розмахом тручали їх у бездонні простори: трах тарих рах.

Не мали часу добігти до своїх хат Штефан і Марічка. Грунь, що бігли по ньому, взніс свій хребет у якомусь демонському пориві, захитався і почав потапати. Столітні смереки по обох боках плаю підскочили мов патички і поклалися додолу. Світло блискавок показало жахливе боєвище з простягнутих і зеленими трупами, що купами вкривали обочі.

Ніюдин звук не вирвався з затиснених уст мольфарів, що викликали темні сили з глибоких нір, які далеко переростали їх могутністю. Віддих смерти зморозив кров, як вони завважали, що грунь, по котрому бігли, зі страшеним лоскотом відірвався від гори і мов камінна ріка понісся по схилістій підозві з глухим помрукуванням у долину, уносячи їх на своїх розколибаних, дужих плечах.

Хата Шукайлюка втопилася в камінній вирі, а на буков'янській долині повстало озеро.

Мовчки дивилися рано местники на своє діло.

Марія Струтинська

З полинялих фільмів

(Лена Полуботок)

Наш сусід „від делікатесів“ — як щодня від пяти місяців — підтягнув мені три широкі, залізні стори і я відчинила наш малий, чепурний ресторан. Десять круглих столиків ще вчора вкрито свіжими обрусиками. Підметено долівку. Тепер — стерти порох зі стільців, з буфету. Підлити пеляргонії в довгих як вікна, білолякерованих жардінерах. Готово.

Крізь мале віконце виглядає з кухні чорнява голова нашої спільнички: прийшла ще раніш заднім входом і вкупі з кухаркою готує вже сніданок.

Стаю за лядою, по моїй стінці. За великими наріжними вікнами (давніше: склад фортеп'янів) перспектива двох вулиць, скупаних в блідому золоті липневого ранку. Мигають в дверях щойно відчинених крамниць голі литки служебок: ранішнє печиво; поспішають в темносиніх блузах службовці міських заведень; та основний тон — це сірий салдатський однострій. Йдуть одинцем і групами. На грудях, на кашкетах — червоні бинди.

„Звялені спекою троянди — силкують відновити в уяві недавнє порівнання. Та на думку тиснуться зачуті вчора інші слова:

„Забруднили революційні прапори“ — і уява малює образи останніх, дивних днів.

..Вулиці гудуть зранку до вечора: козаки з азійськими

обличами, салдати, навантажені домашнім статком, ряба пика на коні під розпіятою рожевою парасолькою...

(Це революційна армія, першим великим наступом проломивши австрійський фронт, верталася на давні позиції: так рішили салдатські ряди).

Вслід за ними зявилися в нас гості: втікачі з новодобутих місць, що в осідку повітової окупаційної влади шукали собі безпеки. Казали про грабунки й насильства.

І знову боляче-трівожно стискається серце: — це революція? Наше пянке, як молоде вино, захоплення?

Тоді викликало ясний, весняний спогад, що на мить втишує всі сумніви і будить знову буйну радість: сірі шинелі під жовтоблакитними прапорами, що пливуть вулицями нашого міста. Сльози на очах у них і в нас — гурти молоді, що йдемо поруч з ними, кричучи „Слава!“..

А коли цей образ розпливається, як розплилися в морі революційної армії шинелі з жовтоблакитними відзнаками... (Десь формуються українські частини, та — що ми знаємо про них?)

...Тоді, як завжди, шукаю останнього захисту в згадці про них — цих, зі Союзу Городів.

Тихо й витревало ведуть тут своє діло: діло підмоги нам, галицьким братам. Кухні, пекарні, школа, де зперед революції ще вчать по українськи, де годують та зодягають щонайбідніших з наших дітей. Низка моїх знайомих: Олександр, Наталка, Лена — моя приятелька: найтвердша, найпоследовніша з усіх у своєму дев'ятнадцятому життєвому році. Лена Полуботок.

* * *

Перші гості — це двоє кадетів-українців. Поки я подаю їм їхню каву, як завжди від місяця присягають побити своїх сестер, як лиш попадуть в хату. „Писать по хахлацкі — смєшно і даже глупо“. — Ось які відповіді вони одержують на свої листи від цих триклятих інституток!

Ось знову — підстаркуватий штабкапітан Ільченко (яшня й час), про якого рід („невжеж це ви не знали?!“) цілої півсторінки в історії Аркаса (Я й досі не перевірила!).

Бігаю від столиків до віконця і знову назад, розношу жадане, кидаю слова. Та нема в мене того погідного настрою, з яким зустрічаю завжди цих „нових“ українців. Завжди радію ними. Хай будуть й такі! Сьогодні хотілося б бачити їх іншими, давніми, випробуваними. І мляво всміхаючися моїм гостям, лумаю про тамтих.

Де це дівся блідий, чорнявий підпоручник, що кожної днини вранці сідав тут біля вікна? Він не багато говорив. А проте я зразу вписала його до категорії „справжніх“. Таких, як ці з „Союзу“. Після наступу більше не з'явився...

Коли наближається обід, приходять в допомогу мені малий хлопчина. Тоді, порозумівшись з віконцем я пишу на картках сьогоднішнє „тепи“.

Потім — обід. Розливаемо по тарілках зупу, розносимо мясо, солодке. Стає повно, глітно. Ледви просовуємося з своїм набором.

Удвох з хлопцем несемо цілий набір тарілок з варениками. Це підполковник, що вчора так невміло боронив краси нашого прапору перед своїми московськими товаришами. (Так хотілося сказати їм, що значить його блакить та його золото, та я не зважилася. незнайомі!)

Професор Грондіс з Копенгаги, кореспондент „Illustration“, всміхається до мене злобно розумними очима ізза випуклих окулярів: біля його столика двоє підстаршин вгощає себе дивним обідом: солодка сметанка (так і сказано: не молока, а „сьлівок“!) після вепрової печені з капустою. Мене вони розжалоблюють. Його — вправляють в гумор. А втім, він захоплений „екзотичністю“ Росії. (У вечорі він приходять до нас на музику: грає на скрипку в супроводі паніна — моя сестра). Жалує за царатом. „Яка краса пропала! Де найдетє тепер таку декоративність! Тюрма народів? Ну, так, і'Усгаіпе.. А всетаки — Росія втратила дві треті свого чару!“...

З шумом з'являються незнані гості: сивий дідок в оточенні козацьких старшин. Це — князь Бабраціон, командант дикої дивізії, як каже мені тихцем хтось із знайомих гостей. Дика дивізія? Цеж ця, що вчинила погром в Калуші! Вся насторожена, підходить по замовлення. Та ось старий жартун, полковник-осетинець Джан Булат Датев, присівся вже до їхнього стола й зустрів мене словами:

— Ось бачите? Це князь Бабраціон, якого Дика Дивізія „ограбила цих ваших свояків, що втекли з Калуша до Черновець“.

Князь ніяково всміхаючись, щось полковникові вияснює, чи докоряє. А його почот байдужісінько балакає про обід..

Поволі гамір укладається. Кінчають обідати. Присідаю за лядою та в свою чергу їм обід. Чекаю зміни: доходить четверта.

Підполковник при близькому столі розказує про щось стурбовано товаришам стола. Це той, що сидів біля вікна, як йшли та їхали перші ранені з близьких позицій. Якийсь солдат з рукою в поязці відгрожував йому в вікно, вигукуючи щось, а за ним інші. Недавно певно разом з іншими кричав захоплено у відповідь Керенському, що тутже, проти цих вікон — стоячи в авті — ззивав до наступу в ім'я революції,..

Я — вільна. Аж до завтрішнього пообіддя. Моя сестра чергується зі мною. А наша мама звільняє в кухні спільничку..

Наше помешкання — тільки через вулицю, у великому будинку. Ліфтом на третій поверх. Як добре найтися в тихих, холодних кімнатах після гамору й біганини!

З відчинених великих вікон — далекі обрії. Сідаю у гойдалку. Як тихо! І як дивно вражає ця тиша. Ми не звикли ще до неї за ці дні, відколи наступ відсунув австрійські позиції з півдня нашого міста.

Яка дивна ця тиша! І яке дивне все, що пережили ми за останній рік!

* * *

Це була жахлива осінь, коли над нашим містом безупину розривалися австрійські стрільна, вбиваючи протягом декількох місяців два тисячі „мирних горожан“. Здавалося тоді — кінець усьому. Кухарці з першого поверху на вулиці вірвало голову. Під „лавкою“, де довгий хвіст чекав на приділ цукру — сорок осіб вбито нараз гранатою великого калібру. Ось біля нашого будинку вбило троє, там далше — четверо. У ринку рівчаком спливала вчора до каналу кров...

Вечорі, освітлені лиш рефлекторами з австрійських позицій. Отупіння на все, на загрозу смерті. Пізно в ніч дивимося, як блимають світлами вистріли з пушок і розриви, як вистрілюють австрійські ракети, як спалахують і погасають пожеари в доокільних селах...

Там — усе наше дотеперішнє життя. Там — батько і брати. Там — десь наше військо — У. С. С. І відтіля жде на нас загибля, смерть...

А тут — сіра армія білого царя, що сягнув лапою й по нас. Сіра, ворожа сила, серед якої спершу надаремне хочемо відгадати своїх — братів. Дрібні успіхи, що розяснюють сірі дні: зустріч з сірим „братом“ в книгарні, крамниці. І знову — сірість і смерть.

— І ще страшніша зима. В нашій домівці (один із небагатьох модерних будинків міста) іней на стінах: центральне опіщення не функціонує. Газова (виключно) кухня спочиває разом з миською газівнею. І в найлютішу зиму — зараза в хаті. А потім найстрашніше: смерть.

Здавалося, раз на завжди вмерла радість життя. Що моглоб привернути її? Що такого моглоб статися, щоб забути все?

Воно сталося. Особистий смуток затиш, як брєніння дрібної комашки у розспіваному, весняному саді.

Сталася революція.

Разом з смутком вона змела з душі ненависть. Брати півночі! Розбили бастилю народів! Й вони за нашу волю!

Яке значіння має те, що без решти розкотилися золоті й срібні гроші, залишені нам батьком? Що ми без засобів до життя? Відкись береться ціла маса енергії, непоборне бажання боротися за життя — за нове життя.

Після тижневих підготувань (сусід „від делікатесів“ — наш фаховий дорадник) ми відчиняємо наш невеликий, гарний ресторан.

* * *

В порозі стає Василина — наша дрібна й сильна, як тур, гуцулка. Що це вона така знову затурбована? Плаче?

— Чи правда воно, панночко — питається крізь сльози — що нема вже нашого цисаря?

Цисаря? Ах, так, це вона побивається так за стареньким Франц Йосифом! Не вірять у його смерть. Це видумали Москалі! У неї на кухні, на синій лякованій стіні — рожева, потерта поштова марка з його обличчям...

— Васирино! Дівчино! — сміюся з неї. Нащо він здався нам? Може у нас буде ще краший, свій — гетьман, чи як там ми його назвемо!

Та Василина й слухати не хоче такої мови.

— Та що ви, панночко? Вже й ви за москалями! А виж їх так не терпіли — каже з важким докором.

Та я не здатна сьогодні тримати лекцію, як нераз. Глибоко в душі ворухаються оті забруджені прапори.

І не кінчаючи спочинку, біжу до Лени.

* * *

Довга, предовга вулиця з сонними домами. Каменярі, похоронні заведення. Ось городець, де між кушами рож і плеканими кльомбами — білі нагробники й чорні обеліски із штучного мармору. Врешті — праворуч — алея, що веде на цвинтар. У глибині при брамі простий готик: протестанська кірха.

Як дивно, що кожний раз, коли йду до Лени, мушу перейти біля цих місць і передумати „це“ — найстрашніше. Бреніння комахи набирає нової, пронизливої сили, що на мить заглушить усе. Проте, я знаю кожний раз: все розспівається з новою силою; Лена казатиме про революцію і про нове життя.

Це в будинку бувшого німецького притулку — оця сполука диточого садку і школи (5—15 літ) що ними Лена завідує. Дві вчительки — місцеві українки.

Лена між діворою, у великій салі: підвечірок. На білених стінах — Шевченко і Франко. (Це — ще до революції. І до революції „Ще не вмерла“ і „Заповіт“).

Йдемо у Ленину кімнату. Як кожний раз, дивно вражає кедейна чистість і вбогість. Білені стіни, залізне ліжко під військовим кодом, простий, гибльований стіл і також стільці. Дивно згадати тут повні мистецького безладя помешкання сестричок „Червоного Хреста“, куди заходжу іноді з книжками. Там — гамірно й весело. Тут — завжди лад і спокій.

Сідаємо за стіл, а одне з шкільних дітей ставляє й нам

підвечірок: чай та хліб. І поки ми обмінюємося з Леною словами без значіння про перебуті наріжно дні — я вирішую в душі:

— З Леною щось сталося.

Сидить вона оце за столом проти мене, ніби така, як завжди: вузька, смуглява голова з чорним гладко зачесаним волоссям над випуклим чолом, подовгатим, пропорційним носом, чорними, сміливими очима, що так рідко ховаються за довгі вії. Та деж це дівся їх пильний, різкий погляд? Лена дивиться на мене так якомсь дивно, мовби хотіла сказати мені щось добре і разом з цим сумне, а її уста не складаються до цього.

Що сталося?

Та Лена робить мені пропозицію: поїхати з нею в містечко Т. — сьогодні, зараз. Година їзди в один бік, вона вже була там. Перед нічю будемо назад. У неї там — важливе діло. А так хотілосяб побути разом декілька годин!

Мене хвилює і зворушує чула просьба в її голосі. Хоч ми однолітки, я звикла дивитися на Лену зі своерідною пошаною, як на людину тверду, майже сувору.

За декілька хвилин подають коні з союзної пекарні Простий віз. Ідемо.

Притулок на передмісті і ми хутко виїжджаємо в поле. Ідемо зразу мовчки і я цікаво розглядаюся. Цілий рік нікуди з міста не рухалася!

По цей бік, на схід від міста, не було боїв. Тільки далеконосні австрійські стрільна залишили по собі оті великі ями, що встигли вже порости ріденькою травою. А проте поле стоїть облогом: обабіч дороги хвилюють лани буряну. Тільки де-не-де, гейби образ вічної снаги та віри людини у життя — вузька нивка напричуд буйного ячменю, жита. Задумано веду по них очима: хто це збере? І наші очі зустрічаються.

Тоді Лена говорить. Їй треба знати все, що я пережила за цей час — від наступу. Що чула? Чи бачила когось звідтіля, з новодобутих місць? І що я думала. Взагалі — все. Вона слухає.

Поза діловим тоном її слів чутно схвилювання. Вже розумію трохи її настроїв. І розказую, як тільки вмю, байдуже, силкуючись на гумор.

Так, ми мали звідтіля гостей. Свояків. Ось як це було: вранці, ще майже досвіта, збудила нас наша поклонниця Франца Йосипа, зовсім залякана. Якись люди (може й пани, хоч сильне обідрані) розмістилися на нашому коридорі. (Не знати, як це сторож впустив таких?) Двоє старших і двоє дівчат. Він — великий; червоний на лиці. Вона — стрижена. Кажуть: чули ми, що твоя пані страх любить болото, тож ми

принесли його трохи аж з Калуша. — Ми так і побігли просто з ліжок кликати їх в хату. Цеж міг бути тільки др. К. з дружиною, нашою близькою своячкою. І справді. З ними двоє сестрінок. Що розказували? Так, грабунки, насильства... І чомусь — в першу чергу дісталоя нашим. Їх розграбили. Все, чого не можна було забрати, знищили до тла. Били!

Я зупинилася, глянувши на Лену. Її очі горіли такою ненавистю, що стало моторошно.

І нагло вона вибухла:

— Так, так! Тричі так! Я була там, не в Тернополі, як вам казала. Усе це правда. Ще куди більше! Та ви не знаєте: слухайте й тямте: це українські полки прорвали фронт: цей раз вірили, що несуть братам справжню свободу. Тож билися, як тури! А ті — московська сволоч — вчинили тим братам погром!..

Салдат, що правив кіньми, їхав поволі, очевидячки прислухуючись до її слів. Та вона не рахувалася ні з чим, а може вповні йому довіряла.

— Я ненавиділа їх завжди однаково! Всею душею! Досі ніколи не казала вам про це: шкода було псувати вам оману, що разом з царатом згинуло усе, що було в Росії ворожого до нас. Ні, це не випадок, що в Калуші били українців. Вони нас хочуть розеднати! І знову:

— Вся праця нашого Союзу, усі наші зусилля. та нескінчивши, вона розплакалася.

Я сиділа біля неї, налякана і зачарована цим вибухом такої скритої і стриманої завжди дівчини.

Потім — я обіймала її та потішала, присягала за себе, за все місто, за всіх галичан, що це не має ніякогісінького значіння, що всі ми знаємо, що всі ми розуміємо..

Ми верталися в місто пізнім вечером. Лена тиха, гейби засоромлена і вкупі з цим заспокоєна своїм вибухом, держала м'яко мою руку у своїй. Слова не полохали настрої глибокого порозуміння, що обєднало нас назавжди, хоч ми не мали вже більше зустрітися..

Другої ночі пройшов крізь наше місто швидкий, немов лявіна і як лявіна нежданий відворот великої армії. Вранці кидали місто останні малі відділи, а вполудне проходили останні броневики.

І пожаром займалося місто.

Від того часу надаремне шукаю Лени Полуботок.